

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ ॐ ब्रह्मादेवानामित्याद्यर्थवर्णोपनिषदस्याविशेषासंप्रदायवृत्तत्वात्पर्यंतं नृणां संबंध
 त्रैमादावेवाहस्वयमेवस्तत्त्वार्थमेवंदिमदुक्तिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाप्येन सत्त्वाविद्येति श्रोतुं बुद्धिप्र
 रोचनाय विद्यामदीकरोति स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां सादृशप्रवर्तयुरिति प्रयोजनेन नुविद्यायाः साध्यसाध
 नत्वात्तत्त्वसंबंधमुत्तरत्रवद्वते॥ नित्यतेऽद्वयग्रंथिरित्यादिना तत्रवापरायां मृगवेदादिसत्त्वत्वायां वि
 धिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारव्यारणां विद्यादिदोषनिवर्तव्यत्वं नास्ति इति स्वयमेवोक्त्या परापरविद्याज्ज्ञे
 यत्वात्पूर्वक्रमविद्यायामन्तरेवर्तमाना इत्यादिना॥ तथा पराप्रति साधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यक्षयं गुण
 सादृशत्वात् ब्रह्मविद्यामाह परीक्ष्य लोका नित्यादिना॥ प्रयोनं चासत्त्वकीति ब्रह्मवेदब्रह्मैव उच्यते॥ परावृत्तापि
 सुखाति सर्वइति ब्रह्ममात्रेययपि सर्वस्मिन्मिणा मधिकारः तथापि सत्यामनिष्टे व ब्रह्मविद्यामोहसाधनं न ब्रह्मस
 दितेति जैह्वयं यिरंतः सत्यामयोगादिति व ब्रुवन्दर्शयति॥ विद्या ब्रह्मविरोधाच्च न हि ब्रह्मात्मैव त्वदर्शनं तसद्वत्
 मस्वप्नेऽपि संपादयेत्तुं शक्यं॥ विद्यायां ब्रह्मविरोधात्तत्त्वान्नियतनिमित्तत्वात् ब्रह्मसंश्लेषो यवानुपपत्तिः॥ य
 द्वाद्दृष्टं ब्रह्मविद्यासंप्रदायवृत्तत्वादिनिर्गुणतस्मिन्तन्मायं बाधितं मुमुक्षुते॥ न हि विधिगतेनापि तमः प्र
 काशयोरेव त्रसंभवः शक्यते वृत्तं किमुत लिङ्गेऽत्रैव तैरित्येवमुक्तसंबंधप्रयोजनाया उपनिषदोत्पत्त्यर्थविवरणमात्र

ब्रह्मात्मैव ब्रह्मणः प्राप्ता मथ वधिराहुर्वसु वा योक्तवानंगिरेऽङ्गिरा नमि ब्रह्म ११ विद्यां

मु० ज्ञा० न्यते। यद्वा ब्रह्मविद्यामुपयंत्यात्मभावेन श्रद्धां कृत्वा पुरस्सरः संतस्तेषां गर्जन्मज्जरारोगीद्यनर्थपूगैर्निशातयति प
रं ब्रह्म गमयत्यविद्यादिसंसारं क्लृप्तात्पुनरुत्पत्तिं मवसादयति विनाशयतीत्युपनिषदुपनिषद्विषयसदरेव मर्थस्मरणा
त्। ब्रह्मपरिवृढो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिरोत इति देवानां द्योतनवता मित्रादीनां। प्रथमो
गुणैः प्रधानः सन्प्रथमोऽग्रेवासं बन्तवानिष्टाक्तः संश्रुत्वा तं त्रैलोक्यं निप्रायः॥ न यथा धर्माधर्मवशात् संसारिणो न्येडा
यं ते यो सावतींद्रियोऽग्राह्य इत्यादि स्मृतेः विश्वस्य जगतः कृत्वा त्पादयिता। नुवतस्योत्पन्नस्य गोप्तापाजयितेति वि
विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये। स एव प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्यां येनाह
रं प्रभवं वेद सत्यमिति विशेषणं परमात्मविषमादिसा। ब्रह्मणा वाग्रजं नोक्तेति ब्रह्मविद्या। तां सर्वविद्यां प्र
तिष्ठां सर्वविद्यां निश्चिद्धं त्रिदशं वा सर्वविद्यां श्रया मित्यर्थः॥ सर्वविद्यावेद्यं वा वस्तुनखैर्वहायत इति येनाश्रुतं
श्रुतं न वत्तु मत्तं मतं मविज्ञातं विज्ञातमिति श्रुतेः। सर्वविद्याप्रतिष्ठा मिति च स्तौति विद्यामथ वयि ज्येष्ठं पुत्रा
यप्रादु। ज्येष्ठं आसौ पुत्रश्चानेकं पुत्रं ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेण न्यतप्रस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रभुः खेपुर्वमथ वत्स
इति ज्येष्ठः तस्मै ज्येष्ठं पुत्राय प्रादु। या मेतामथ वयि प्रवदेत ब्रह्मविद्यां स वा गिरा नीरवा जगोत्रा
य सत्यवदाय सत्यवदनाम्ने प्रादुशोक्तवान्। नारदा जोगिरमेस्वशिष्या य पुत्राय वा। परावसां परस्मात्परस्मा

जाय भस्व

यत्
प

स्वरेणादरेण प्राप्तेति परावराः परावरं सर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वाता परावरा मंगिरसे प्रादेत्यनुषंगः ॥ शौनद्रः शुनद्रस्या
पत्यमदाशालोमदा गृहस्थो गिरसं नारदा ऊशिषभाचयं विधिवयथाशास्त्रमित्येत उपसन्नः उपगतः स न्यप्र
छष्टवान् शौनद्रांगिरसो योः संबन्धादवा विधिवद्विरोषणा उपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति गच्छते मय्यादि कुर
णार्थं वा ॥ मध्यदीप न्यायार्थं वा विशेषणं ॥ अस्मदादिष्वप्युपसदनविधेरिष्टत्वात् ॥ विमित्यादृक्स्मिन्नुक्तगोविशा
तेनुरिति विनर्तनगोदेनगवन्सर्वं यद्विज्ञेयं विज्ञातं विनाषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येव स्मिन्नुज्ञाते सर्वविज्ञवतीति
विशिष्टप्रचारश्चुतवान् शौनद्रः ॥ तद्विरोषं विज्ञातुं कामः सन् स्मिन्निति तर्कप्रच्छा ॥ अथवा लोक् सामान्याद्व्याज्ञाते
वैधच्छेदः सति हि लोके सुवर्णादिसर्वजनेहाः शुवर्णत्वाद्ये क्वत्वविज्ञाते न विज्ञायमाना लौकिकैस्तथा क्वित्वस्मिन्
स्य जगद्देशस्यैवं वारणं यस्मिन्नेव स्मिन्विज्ञाते सर्वविज्ञातं भवतीति ॥ नन्वेव विदिते हि स्मिन्निति प्रश्नोत्तरपक्षः
किमस्तीति तदा प्रश्नोक्तः सिद्धे ह्यस्मिन्नेव स्मिन्निति स्याद्यथा स्मिन्विद्येयमिति न ॥ अहं ब्राह्मणं हा वासनी
स्तत्वात्प्रभः संनवात्यव ॥ क्वित्वे स्मिन्नन्यस्मिन्नेव स्मिन्विज्ञाते सर्वविज्ञादिति ॥ स्मै शौनद्राय सो गिरादृक्
लोवाय उक्तवान् विमित्युच्यते इदं विद्ये वेदितव्यं ज्ञातव्यं इत्येवं दस्मिन् विज्ञातव्यं विदो वेदार्थानि ज्ञाः परमार्थदि
शि नोचन्ति ॥ के तेत्यादौ पराचपरमात्मविद्या परायधर्माधर्मसाधनतत्त्वविषया ननु स्मिन्विदिते सर्व
त

वि

त

विज्ञवतीति शोनेन नृपुष्टं तस्मिन् कृद्येनृपुष्टमादांगिरादेविद्ये इत्यादि। नैष दोषः। नृभापे कृत्वा अप्रतिबन्धनस्य। परादि
 विद्याविद्यासानिराकर्तव्या तद्विषये द्विविहितेन किं विज्ञत्वतो विदितं स्यादिति। निराकर्तव्यात् पूर्वपक्षे पश्चात् सिद्धांतो वक्तव्यः
 द्योऽवतीति न्यायात्। तन्मन्त्रापरेत्युच्यते। नृवेदो यजुर्वेदः सामवेदो र्वेद इत्येते च त्वारो वेदाः। शिष्टा द्रव्यो द्योऽवतीति
 एनिरुक्तं छंदो ज्योतिषमित्यंगानि चोपेयाः परा विद्या। अथ दानीमियं परा विद्योच्यते। ययातव ह्यमा एविशेषणमन्त्र
 रमधिगम्यते। अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्तिर्यत्ना। नृवपरप्राप्ते रवगमार्थस्य च वेदोऽस्य विद्यापाय एव हि परा
 चिन्तायां तरेन वेदादिबाह्या तर्हि सा नृथ परा विद्या स्यात्। मोक्षसाधनं च। या वेदबाह्याः स्मृतय इति स्मरति। बुद्धि
 त्वान्निष्पन्नत्वा दनादेया सा उपनिषदां यजुर्वेदादिबाह्या स्यात्। नृवेदादित्वे च पुथक्करणमनर्थकमथ परेति।
 नृवेदविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वा उपनिषदेयां च रविषयं द्विविज्ञानमिदं परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोप
 निषत्तुष्टराशिः वेदशब्देन तु सर्वे राष्टराशिर्विवक्षितः। शब्दराशयधिगमेऽपि यत्नांतरमन्तरेण गुर्वन्निगमनादित
 कृण्वेरायं च नाहं राधिः संजवतीति पुथक्करणं ब्रह्मविद्याया परा विद्येति। यथा विधि विषये ब्रह्मविद्येनेन नृका
 रं नोपसंहरन्तरेण वाक्यार्थज्ञानत्वात् दानुष्येयोर्थोऽस्य निदोत्रादित्यहं नोपसंहरन्तरेण वाक्यार्थज्ञानमात्रनिष्ठा इति रिक्तात्वात् तस्मादिदं परा
 विद्यां सविशेषणेनाहरेण विशिनष्टि। यत्तददेश्यमित्यादिना। वक्ष्यमाणं बुद्धौ संकृत्य सिद्धवत्परा मुच्यते। य

२०३

२११

जोत्रं

स्य

तदिति। अत्रेवमृश्यं सर्वेषां बुद्धीदियाणाम्। गम्यमित्येतदुक्तं बोद्धिः प्रवृत्तं पंथं प्रियं दारत्वात्। अथाद्यं कर्म द्रियं विष
 यमित्येतदंगोत्रमन्वयोऽलमित्यनर्थोतरमंगोत्रमन्वयमित्यर्थो न हितस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यादप्येतद
 तिरणः। इत्युधर्माः स्तूतत्वादयः शुक्लत्वादयो वा। विद्यमानावर्णा यस्य तदवर्णमहं मय्यहुः श्रोत्रं चक्षुः श्रोत्रं च
 नाम रूपविषये वरणे सर्वजं वृत्ता। तेन विद्यमानेयस्य तदवर्णः श्रोत्रं। यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादियेतनावलविश
 षणा। आहं संसारिणमिव चक्षुः श्रोत्रादिभिः वरणैरर्थसाधकत्वं तदिहायहः श्रोत्रमिति वार्यते परित्यक्तं सशु
 लोत्वं कण्डित्यादिदर्शनात्। क्रियतदपाणिपादं कर्म द्रियरहितमित्येतद्यतएवमग्राह्यमग्राह्यं च ततो नित्यमवि
 नाशिविभुं विविधं ब्रह्मादि स्थावरं तन्माणिने देवं वतीति विभुस्तं विभुं सर्वं गतं व्यापकमाकाशं वत्सुस्तस्मै शशु
 दिस्तूतत्वाकारणं रहितत्वाच्छृङ्गादयो ह्याकाशवाद्यादीनामुच्यते तस्मै त्वकारणानि तदनावात्सु ह्यमात्सु स्तूत
 क्रियतदव्ययमुक्तधर्मत्वादेवनद्योतीत्यव्ययं न ह्यनंगस्य स्वांशापचयलक्षणो व्ययः संभवतीति शरीरस्येवनापि कोशा
 पचयलक्षणो व्ययः संभवति राज्ञा इवनापि गुणधारो व्ययः संभवति अगुणत्वात्। सर्वोत्तमत्वाच्च। यदेवं लक्षणं च तयो
 निवृत्तानां कारणं पृथिवी बस्थावरजंगमानां परिपश्यंति सर्वत आत्मचतुस्तस्यैव रूपं पश्यंति धीराः धीमंतो विवेकि
 नः। इहामहं यया वियया धिगम्यते सापराविद्येति सभुदायार्थः। चतुर्नो न्यहं रमिति उक्तं तत्तु च तत यो नित्य
 मित्युच्यते। प्रसिद्धं ह्यं तैः यथा लोके प्रसिद्धं उराना निर्वृता व्रीटः क्रियित्वा रणांतरमनो ह्यस्मै वस्तु जने स्वरा

सर्वोत्तमत्वाच्च तदेव लक्षणं स्यादप्युच्यते

य

शीराद्यतिरिक्तानेव तं त्वद्विः प्रसारयति। पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णति स्वात्मनावमेवापादयति। यथा बहु यिद्याभो
 धधयो ब्रीह्यादिस्थावरांता स्वात्माद्यतिरिक्ता वप्रभवति। यथैव सतो वियमानाऽकीवतः पुरुषात्केशलोमा
 निवेशाश्चैतानि च संभवन्ति विलहणानि। यथैते दृष्टान्ताः तथा विलहणं सलहणं च निमित्तांतरानेकां यथोक्तं लह
 णादहंसात्संभवति समुत्पद्यत इह संसारमंडले विश्वं समस्तं जगत्। अनेकदृष्टान्तेषां दानं तु सुखार्थं प्रबोधनाधीनं य
 द्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विद्यतं दनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपदबद्धं दुरमुष्टिप्रहेपवदिति क्रमनियमविवक्षा यो यं मंत्रं चार
 यते। तपसा ज्ञानेनोत्पत्तिविधिं कृतया च तयो न्यहं ब्रह्म बीजं यते उपरीयते। उत्पिपासं हि दं जगदं कुरमिषिव
 बीजं मुहूर्तं न तां गच्छति पुत्रमिव पिता दुर्बले वं सर्वं कृतया सृष्टिस्थिति संहारशक्तिविज्ञानवत्तया उपविता ततो
 ब्रह्मणोऽनमयते नृज्यत इत्यन्ममद्या कृतं साधारणं संसारिणां व्याचिद्वीर्षिता वस्थारूपेणाभिजायते उत्पद्यते तत
 आ व्याकृता व्याचिद्वीर्षिता वस्थानो न्मात्मा एते दिरण्यगर्भे ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठितजगत्साधारणो विद्या
 क्कामकर्मवृत्तसमुदायबीजां करो जगदात्मानि जायत इत्यनुषंगः। तस्माद्ब्रह्माण्मन आरब्धं संकल्पविकल्पसंशय
 मिषाद्यात्मकमभिजायते। ततोऽपि संकल्पाद्यात्मकान्मनसः सत्यं सत्याख्यमाकाशादिभूतं वक्रं मज्जि जायते। त
 स्मात्सत्पारव्याङ्मनसं द्वा द उक्रमेण सल्लोका नूरादयः तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्च मक्रमेण क्रमाणि क्रमस्तु यनिमि
 त्तं तेषु सतं फलं। यावत्कर्मणि कल्पद्रोदि शतैरपि न विनश्यंति तावत्फलं न विनश्यतीत्युक्तं। उक्रमेवार्थमुपस

पु०

रवि

३॥

जिह्वाभूमंत्रो वदन्माणा र्थमाह य उक्तं लक्षणं चरारखः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वज्ञतातीति सर्वज्ञो विशेषेण सर्ववेत्तीति सर्ववि-
 दस्य ज्ञानमयं ज्ञानविद्वारमेव सार्वज्ञं लक्षणं तपोनायासनं लक्षणं तस्माद्यथोक्ता सर्वज्ञादेतत्तु कर्मफलं ब्रह्मदिरूप-
 गच्छस्वियं जायते क्रियतामासौ देवदत्तोयुद्धदत्त इत्यादि लक्षणं रूपमिदं शुक्लं नीलमिदं घृतं नवव्रीहियवादि लक्षणं जायते ॥
 पूर्वमंत्रोक्तं मंत्रमेवेत्यविरोधो दृष्टव्यः सागावेदाश्च पराविद्योक्ता रुवेदोयजुर्वेद इत्यादिनायत्र दद्रेश्यमित्यादिना नाम-
 रूपमन्तर्जायते इत्यंते न ग्रथेनोक्तं लक्षणं महारयया विद्यया धिगम्यत इति पराविद्या स विशेषणोक्तं तः पर-
 मनयोर्विद्यया विषयो वै च द्वौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रंथ आख्यते ॥ तत्रा पराविद्या विषयः ब्रह्मादिसाधनक्रिया-
 लक्षणैरुपशमः संसारो नास्ति न तोऽरुवरूपत्वाद्वा तद्व्यः प्रत्येकं शरीरिणिः सामान्येन नदीस्रोतो वदद्यवच्छेद रूपः
 संबन्धस्तः उपशम लक्षणो मोक्षपर विद्याविषयो नायनं तोऽमरोष्ठ तोऽयः शुक्लः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठा लक्षणः परमत्रा-
 नंदोऽहं इति ॥ पूर्वना वदपरविद्या विषयप्रदर्शनार्थं भारंजः तददर्शनेदितन्निर्वेदोपपत्तेस्तथावद्व्यतिपरीक्ष्य
 लोकांश्चर्मयितुं नित्यादिना न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयित्वा देवदेतस्य मवितथं क्रितं नमं
 शुक्रवेदाद्याख्येषु कर्मणि पणिहोत्रादीनि मंत्रैरेव प्रकाशितानि ब्रह्मयो मेधाविनो वसिष्ठादयो या न्यपश्यन् दृष्टवन्तो
 यत्र देतस्य मेवांत पुरुषार्थसाधनत्वात् ॥ तानि च वेदविदितानि कृषिष्टानि कर्मणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षण-
 यां दौ नाधयवौ ज्ञानप्रकाराया मधिकरणं सूतायां ब्रह्म ब्रह्मकारं संतता निर्वृत्ता निर्वृत्तिः क्रियमाणा

वि

निरुमणी त्रेतायां वायुगे प्राशये प्रवृत्तानि । अतो युयंतान्या चरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं । सत्यक्रमा यथा च तत्तु फल
 क्रामाः संतः । एष वो युष्माकं पंथा मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्दिष्टं तस्य कर्मणो लोके फलं निमित्तं लोकाय ते दृश्यते सुखं तदिति
 कर्मफलं लोके वृत्तं । तदर्थं तस्मात्पुण्य एष मार्ग इत्यर्थः । यानि एतानि अग्निहोत्रादीनि त्रयि विहितानि कर्माणि तान्येषां
 पंथाः अवश्यं प्रसमाप्ति साधनमित्यर्थः । तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं दर्शितार्थं भुञ्ज्यते सर्वं कर्मणां प्राथम्यात् । य
 दे वेधनैश्च दितैः सद्य गिहैः समिधैः दद्याद्वाहने लेलायः । ति व जति अर्घिः तदा तस्मिन्नाले लेलायमाने दत्तव्यं अर्घि
 पित्रा ज्यः नागा वाज्यः नागयोरं तरेण मध्ये आवाप स्यने आहुतीः प्रतिपादयेत्प्रक्षिपेद्देवता सुदिश्याने कादः प्रयो
 गापेक्षया आहुतीरिति ब्रुवन्तं । एषः संसृगाः कृतिप्रक्षेपादि लक्षण कर्ममागो लोके प्राप्नुये पंथास्तस्य च संसृ
 करणं दुष्करं विपत्तयस्त्वनैका नवन्ति कथं यस्याग्निहोत्रेणो ग्निहोत्रं मदर्शं दशरिखेन कर्मणा वर्जितं मग्निहोत्रे
 णोऽवश्यं कर्तव्यं तादृशस्याग्निहोत्रं विशेषणत्वं दृष्टव्यं अग्निहोत्रात् त्वस्याविशिष्टत्वाद् एवमासं ह एमासं कर्म
 वर्जितं मना प्रयणं च आचर्य एंशं रहादि कर्तव्यं । निवेदनं तच्च न क्रियते यस्य तथा । तिथि वर्जितं च अति
 थिपुंजनं चाद्वयं द्रव्यं क्रियमाणं यस्य स्वयं संसृग्निहोत्रं का लेऽकृतं अर्द्धादिव दवैश्च देववैश्च देववर्जितं । ४०
 हूयमानं भयं विधिना कृतं मयथा कृतमित्येतदेवं दुःसंपादितं मसंपादितं याग्निहोत्राद्युपलक्षितं कर्म किं करो
 तीत्युच्यते । आसन्नमासीत्सन्नमसदितं सस्य कर्तुं लोका न्निनस्ति दिनस्तीवाया समात्रफलत्वात् । सद्य
 संबंधं ग्निहोत्रं विशेषणं निवृत्तं नितरं क्रियमाणमित्येतच्चथाः । एवमासमित्यादिषु । ग्निहोत्रं
 द्यु

क्रियमाणेषु हि क्रमसु क्रमपरिणामानुरूपेण चरादयः सत्यान्ताः सप्तलोकाः प्रलप्राप्यन्ते। ते लोका एव च तेन अग्निहोत्र
 दिवर्मणा त्वप्रापत्वा हि स्पन्त इवाया समाचन्तव्यं लिचारीत्यतो दिनस्तीच्यन्ते। पिंडदानाय नुचदेण वा संबध्यमानाः पितृ
 पितामहप्रपितामहपुत्रपौत्रप्रपौत्रा स्वात्मोपकाराः सप्तलोका उक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न चवंतीति हिं स्पन्त इत्युच्य
 ते। कालीकालीचमनोजवावसुलोदितायावसुधूम्रवर्णा सुसिं गिनी विश्वरुचीयदेवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः। ब्राह्म
 णा विश्वरुच्यं लेलायमाना अग्नेर्द्विराहुतिग्रसनाथ एताः सप्त जिह्वाः। एतेष्वग्नि जिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्रोच्यते तत्र मा
 यां रत्यग्निहोत्रादिना जमानेषु दीप्पमानेषु। यथा जालं वयस्य क्रमणो यः कालस्तत्रालं यजमानमाददाय न्नाददाना
 ब्राह्मणो यजमानेन निर्वर्तितास्तं नयंति प्रापयंति एतास्तथैव स्वरश्मिन्निर्वर्तयन्ते। यत्र यास्मिन्स्वर्गे
 देवानां पतिरिंद्रः सर्वानुपयधि वसतीत्यधिवासः। इत्थं स्वयं स्वरश्मिन्निर्वर्तयन्तीत्युच्यते। एतेष्वग्निहोत्रादिक्रिया यंत्यस्तं यज
 मानमाहुतयः सुवर्चसो दीप्तीमव्यः क्रियप्रियो मिष्टां वाचं सुत्यादि लहणामग्निवदंत्य उच्चारयंत्योऽयंत्यः स्रजयंत्य
 श्रेष्ठो येषां वंशः। एषः सुकृतः पंथाः ब्रह्मलोकः प्रलप्रापः इत्येवं प्रियां वाचमग्निवदंत्यो वदन्तीत्यर्थः। ब्रह्मलोकः स्वर्गः
 प्रकरणात् एतच्च हान रदितं क्रमैः तावत्फलमविद्याकामक्रयंततोऽसारं दुःखं प्रलपति निन्दते ह वाः विनाशिन इत्य
 थो द्वियस्मादेते अष्टादश स्थिरा यज्ञ स्तराः यज्ञस्य स्तराणि यज्ञ स्तरा यज्ञ निर्वर्तकाः अष्टादशाष्टदश संख्यकाः षोड
 शचिह्वाः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश। उक्तं ब्रूयितं शास्त्रेण ये षष्टादश स्वरं वेदं हान वदन्ति क्रमाति स्तेषां म

ये २

स्मात् १

९

अनु

ला

वरकृमाश्रयाणामष्टदशानां मष्टतया प्रवत्वात्प्रवते सदृशेन तस्मात्प्रवत्तुं विनाशात् बह्वीरदध्यादीनां तस्थानां
 नाशो यत एव मे तत्कर्मश्रेयःकारणं श्रेय इति चिन्तनं दत्तं निरूप्यत्य विवेकिनो मृगश्च तस्ते जरां वष्टु च जरा वष्टुं वं वि
 क्रासं स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापियंति न योपि गच्छति किंच अविद्यायां मन्तरे मध्ये वत्माना अविद्वेद प्रायाः स्वयं वयमेव धी
 राधीमंतः पंडिता विदित वेदित व्याश्रयेति मन्यमाना आत्मानं संजावयंतः ते जंघं न्यमाना जरा रोगाद्यनेकानर्थं ज्ञातैर्दृष्ट्या
 नाचृशपीड्यमानाः परियंति वं च मंति मृगादृशं निवर्जितं त्याज्यं नैवावाह्यं षेणैव नीयमानाः अदर्शमानमागं यथा लोके
 धास्य ह्यरुदिता गत्तं वृत्तादौ पतंतित धनं किंचा विद्यायां बद्धा बद्धप्रकारे वत्माना वयमेव ज्ञतार्थाः ज्ञतप्रयो जना इत्ये
 वमन्निमन्यंति च निमानं ऊर्वति बाजा अहानिनो यद्यस्मादेव कर्मिणो न प्रवेदयंति तत्त्वं न जानंति शरात्कर्मफलं रागा
 निजवनिमिहं तेन कारणेनातुराः स्वाक्षाः संतः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मिणाः स्वर्गलोके द्यूवंते इष्टाष्टमिष्टयागारिषो
 तं कर्म स्वर्गं मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिंतयंतो न्य दात्मज्ञानाख्यं श्रेयः साधनं न वे
 दयंते न जानंति प्रमृगाः पुत्रपशुबन्धादिषु प्रमत्ततया मृगाः ते यना वृक्षस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरि स्थाने सुकृते नो गायत
 नेऽनुजय कर्म फलं पुनरिमं लोको ब्रह्मो नुष मस्मदीनतरं वातिर्यङ्गं रक्षादि लक्षणं यथा कर्म शेषं विरंति येषु न स्तुतिपरीः
 ता शान्त्युक्ता बान प्रस्थाः सन्यासिनश्च तपश्च ॥ दिः तपः स्वाश्रम विदितं कर्म श्रद्धादिरप्यगजदिविषयं विद्या ते त
 पः श्रद्धे उपवसंति सेवंति सेवंत अरण्ये वत्मानाः संतः शान्ता उपरतक्रां ग्रामा विद्यां सो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधाना इत्य

दि

पा०

रण

यः

र्थः। नैव चर्या चरंतुः परियदा जा बाहुप वसंत्य राप इति संबंधः सूर्यवारेण सूर्योपेत हिते नो चरेण पथा ते विरजाः विरजसः
हीण सुपपाप कर्मणः संत इत्यर्थः। अयांति प्रवृत्ते गयांति यत्र यस्मिन्म त्व लोकादौ स पुरुषः प्रथमो दिरण गजो दित्र
व्यात्मा च वृत्ति जा वाः। यावत्संसार स्थायी। एतदंतास्तु संसारगतयोऽपर विद्या गम्याः न वेत न्मोह मिच्छंति केचिन्नेव स
र्वे प्रविलीयंति कामाः। ते सर्वं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेव विशंतीत्या दिश्रुति चः। अत्र करणा अपर विद्या प्र
करणे हि प्रवृत्तेन ह्ये कस्मान्मोह प्रसंगोस्ति विरजस्त्वं त्वपेक्षं। समस्तं पर विद्या कायं साध साधन लक्षणं क्रियाकारक
पूजनेद निनं धैत मेता वदेव यद्विरण गज प्राप्य वसानं। तथा वम नु नो कं स्था वरायां संसार गति मनु ज्ञा मता ब्रह्मा वि
श्व सृजो धर्मो मिहान च कर्म वयः। उन्न मां सा विद्मी मेतां गति मा कुरु निषिण इति। अथेदानीमस्मा साधन रूपा सर्व
स्मा संसारो विरक्त स्य परस्थां विद्याया मधिकार प्रदर्शना र्थमिदं सुच्यते। परीक्ष्य यदेतद्वेदा अपर विद्या विषयं स्वा
जा विद्या विद्या काम दोष वल्लभानुष्ठेय म विद्या दिदोष वंत मेव पुरुषं प्रति विदित त्वा त्तदनुष्ठान कार्य चूताश्च लोका
ये दहिणोत्तर मार्ग निरुणाः प्रल चूता ये च विदिता करण प्रतिषेधाति क्रम दोष साधन रक्त ति र्क त लक्षण
स्तानेतात्परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमाना गमैः सर्वतो याथात्म्येनाव धार्य लोकां संसार गति चूतान् चूताश्चान्छा वरां
तान्धा चूताश्चान्छा वरां चूताश्चान्छा वरां चूताश्चान्छा वरां चूताश्चान्छा वरां चूताश्चान्छा वरां चूताश्चान्छा वरां चूताश्चान्छा वरां
वद सारा न्माया मरीच्युद वृगंधर्व निगर स्वप्न जल बुद्बुद प्रेन समान्प्रति कृण प्रध्व सान्प्रुष्टतः कृताऽविद्या काम दो

विषयं स्वात्मा विद्या ५

113

षष्ठवर्तिते नर्मयितान्धमाधर्मनिवर्तिनानित्येतद्ब्रह्मणस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्वसागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्रह्मण
 यद्ब्रह्मपरीक्षा लोका निष्ठुयादित्युच्यते निर्वर्तनः सर्वो विदिरत्र वैराग्यार्थे वैराग्यं बुद्ध्यादित्येतत्सर्वैराग्यप्रकारः प्रदर्शय
 ते इह संसारेनास्ति बुद्धिद्विचित्रते परार्थः सर्वैरेव हिलोकाः कर्मयिताः कर्मकृतत्वाच्चाऽनित्याः न नित्यं किंचिदस्ति इत्युच्यते
 प्रायः सर्वतु कर्मनित्यस्यैव साधनं यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्वं कर्म कार्य उत्पाद्य माप्यविद्यायं स्कार्यं च नातः परं कर्मणो वि
 षयो स्पर्द्धये नित्येनामुतेनाचयेन दूरेत्येनायत्नेन ध्रुवेणाधीनतद्विपरीतेनातः किं कृते कर्मणा या सबहुने जानर्थ
 साधनेनेत्येवं निर्विणोऽनयं शिवमहते नित्यं पदं यज्ञं हि ज्ञां वि शेषेणाधिगमार्थं स निर्विणो ब्रह्मणो गुरुमेवाचार्य
 शमदमादिसंपन्नमनिगच्छेच्छास्त्रज्ञोपि स्वातंत्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्व्यादित्येतद्गुरुमेवेत्यवधारणफलं स मे
 त्यालिः समिद्धारगृहीतदुस्तशोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वकर्मणि वेवलेऽव्ये ब्रह्मणि नि
 ष्ठा यस्मसोयं ब्रह्मनिष्ठः उपनिष्ठः तपनिष्ठः इति यद्वन्न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मभिर्ज्ञानयोर्विशेषा
 तंगुरुविधिवुपसंभ्रसाद्यष्टछेदहरं पुष्पसत्यं तस्मै स विद्वान्गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपताय सद्यग्यथाशा
 स्त्रमित्येतत्प्रशातविज्ञा यो परतदप्यदि दोषाय शमान्विता यद्वा ज्ञेयो परमेष्ठिन्युक्ताय सर्वतो विरक्तायेति त
 द्येन विज्ञानेन यया विद्यया परया त्रहरमदेश्यादि विशेषणं तदेवाहरं पुष्पं शब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुंशिशयांता
 य सत्यं तदेव परमार्थस्वाज्ञा व्यादहं वा हरण दहतत्वादहयत्वाच्च वेदविज्ञानातितां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथैव

नः

र

दि ३

०१५५

त्रयोवाच प्रवृत्त्यादि त्वर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यत्न्यायशास्त्रशिष्य निस्तारणं विद्याम होदधे ॥ प्रथमं मुद्रं ॥ १ ॥ अप
 रविद्यायाः सर्वं कार्यं मुक्तं । मय संसारो यः सारो यस्मात्तूनादहरा संभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदकरं पुरुषाख्यं सत्यं यस्मिन् वि
 हाते सर्वं मिदं विहाते भवति तत्परस्याः ब्रह्म विद्यायाः विषयः सवक्तव्य इत्यत उच्यते ग्रंथ आरभ्यते । यदपर विद्याविषयं ब्रह्म
 प्रमत्तं ह्यणं सत्यं तदा मे हि ब्रह्मिदं तु पर विद्याविषयं परमार्थसहस्रहणत्वात् ॥ तदेतत्प्रत्ययथा ज्ञतं विद्याविषयं मविद्या
 विषयत्वाच्चानृतमितरदत्तं यत्तरो कृत्वा त्वथ नाम प्रकृत्यै व सत्यं मकरं प्रतिपद्ये रन्निति दृष्टांतमाह । यथा सुषुदीक्षादि
 क्षात्पावद्वादये विस्फुलिङ्गान्नग्न्यवयवाः सदस्त्रशोने प्रशः प्रभवति निर्गच्छंति सत्तपाः अग्निं लहणा एव तथोक्तं लहणादहरा
 द्विविधानानां देहोपाधिरेदमनुविधीयमानत्वा द्विविधा देहोपाध्यावा जीवा आकाशादिव घटादि परिच्छिन्नाः सुषिरैरेदाश्च त
 द्युपाधिप्रज्ञेवं मनुजवंत्येवं नाना नाम रूपं तदेदेहोपाधिप्रज्ञेदमनुप्रजायंते तन्नैव तस्मिन्नेवाहरेन्नपि यंति देहोपाधिद्वित
 यमनुविधीयंते घटादिविलयमन्वि वसुषिरैरेदाः यथा आकाशस्य सुषिरैरेदोत्पत्तिप्रलय निमित्तत्वं घटादि उपाधिकृतमे
 व तद्वदहरस्यापि नाम रूपं तदेदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलय निमित्तत्वं । नाम रूपं बीजं तदा दद्यात्तदा रद्या
 त्वविक्कारापेक्षया परादहरात्परं यस्मिन्नेवोपाधिरेदं वर्जितं मकरस्यैव स्वरूपमाकाशस्यैव सर्वं सृष्टिं वर्जितं नेति नेत्या
 दिविशेषणं विवक्ष्यं नानादिद्यः द्योतनं चान्तरं ज्योतिश्चादिविवास्वात्मनि नवोऽलौकिको वादियस्मादसृष्टिः सर्वसृ
 ष्टिर्वर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरिशयः दिद्यो ह्यसृष्टिरुपः सबाह्या च्यंतरः सबाह्या च्यंतरेण वर्तत इति ब्रह्मो न जाय

म१

स५

ब५

तेजतश्चि स्वतोऽन्यस्यजन्मनिमित्तस्यवाजावाद्यथा जलबुद्बुदादेः वाद्यादियथाननः सुषिरं देवानां घटादिसर्वसावविज्ञा
 राणां जनिमूलत्वाच्च त्र्यतिषेधेन सर्वे प्रतिषिद्धाः सन्ति ॥ सवाद्यान्यंतरो ह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽहयोऽधुवोऽय इत्यर्थः ॥
 यद्यपि देहाद्युपाधिने दृष्टीनामविद्यावशाद्देहेषु संप्राणः समता संदियः सविषय इव प्रत्यक्षा मते तत्तमनास्मि ॥
 दिवा काशं तथापि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणः विद्यमानः क्लियाशक्तिने देवांश्च जनात्मनो वायुयस्मिन्नविद्यते ॥
 सर्वप्राणस्तथाऽमनाः च नेत्रज्ञानशक्तिने देवसंक्रान्ताद्यात्मनोऽप्यविद्यमाने यस्मिन्सोयममनाः ॥ अप्राणो ह्यम-
 नोति प्राणादिवायुदेहाः कर्मेन्द्रियाणितद्विषयाश्च तथा बुद्धिमनसी बुद्धीन्द्रियाणितद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः यथा
 श्रुत्यं तोरध्यायतीवने जायती वेति यस्माच्चैव प्रतिषिद्धोपाधिद्वयः तस्माच्छुचः श्रुचोऽतो हरात्ताम रूपबीजोपाधि
 लक्षितस्वरूपात्सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परंतु उपाधिलक्षणश्च द्याकृताख्यमहरं सर्वविकारे च स्त-
 म्मात्परतोऽहरात्परो निरुपाधिः पुरुष इत्यर्थः ॥ यस्मिंस्तदाकाशाख्यमहरं संश्रवद्द्वारविषयमोतप्रोतवद्वयपुनर-
 प्राणादिमत्वं तस्येत्युच्यते ॥ यदि हि प्रांदयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनात्मना संतितुदापुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्रा-
 णादिमत्वं स्थानतुते प्राणंदयः प्रागुत्पत्तेः संत्यतोऽप्राणादिमान्परः पुरुषो यथा तुत्पत्तेषु त्रेऽपुत्रो देवदत्तः कथं तेन स-
 ति प्राणादय इत्युच्यते ॥ यस्मादे तस्मादेव पुरुषान्नाम रूपबीजोपाधिलक्षिता ज्ञायते उत्पद्यते ॥ अविद्याविषयो
 विकारस्ततो नैमिषयोऽहतात्मकः प्राणो वायारंजणं विकारो नामधेयममृतमिति श्रुत्यंतरा न्मदि तेनाविद्याविष-

जोरे

येनानृतेन प्राणेन स प्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वप्नष्टेने पुत्रेण स पुत्रस्य मेवं मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मा
 देवजायंते तस्मात्सिद्धमस्य निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः यथा च प्रागुक्तं तैः परमाद्यतौ संतः तथा प्रलीनाश्चेति
 द्रष्टव्याः यथा कुर्यान्निमन्येन्द्रियाणि तथा शरीरविषयज्ञानानि च तानि खमात्राणि वायुबहिः आबद्धादिचेदो ज्योतिर
 मि राप उदङ्मुखा विधीरित्री विद्युस्य सर्वस्य धारिणी एता निवशष्टम् शरीरपरसंगंधोत्तरोत्तरगुणानि सर्वगुणसहितानि
 तस्मादेव जायंते संक्षेपतः परविद्याविषयमहर्निर्विशेषपुरुषस्य त्वरिद्यो ह्यसुतदित्यादिनामंत्रेणोक्ता पुनस्तदेव संक्षे
 पविशेषविस्तरेण वक्तव्यमिति प्रवृत्ते संक्षेपविस्तरोक्तो दिपदार्थः सुखाधिगम्यो नृवति सूत्रभाष्योक्तवदितियोपि प्रथमजा
 त्याणाद्विरण्यगजाज्जायते उक्त्या तद्विराट्सतत्वांतरत्वेन दत्तमाणेन तस्मादेव पुरुषा जायत एतन्मयश्चेत्येतदर्थमाह
 तयविशिवष्टी नृगिर्धूलोको सो वै लोको गिरिति श्रुतेः सूत्रयस्योत्तमां गिरिश्चक्षुषी चंद्रश्च स्वयश्च चंद्रस्य यौयस्येति सर्व
 त्रानुषंगः ब्रह्मचर्यः त्रस्येत्यस्य पदस्य बह्व्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं कृत्वादिशः श्रोत्रेयस्य वाग्विहृता उद्धारिताः
 प्रासिद्धा वेदाः यस्य वायुः प्राणो यस्य इहयमंतः वरुणविद्युस्य सप्तजगदस्य यस्येत्येतस्मिन् सर्वं ह्यंतर्हरिविद्वा रमेव जगन्मन
 सोऽस्तुष्टु प्रथमदर्शनाज्जागरिते पितृ एवाग्निविष्णुविंशतिप्रतिष्ठापनाद्यस्य वपश्चां जाता पृथिवी एष देवो विष्णु
 नंतप्रथमशरीरी त्रेलोकादेहोपाधिः सर्वेषां च तानां मंतरोत्तमा स हि सर्वं च तेषु दृष्टा श्रोता मंता विज्ञाता सर्वत्रारणात्मा
 पंचाग्निधारणव्याः संसरंति प्रजास्य अपि तस्मादेव पुरुषात्मा जायंते त्पुष्ट्यते तस्मात्पुरुषात्मा जावस्थान विरो

व१

व३

पु४

हृन्ना

जि२

12

षष्ठोऽग्निः स विशोषते। यस्य स्वयः समिधः स समिधः स्वयं ए दिद्युलोकाः समिधते ततो दिद्युलोकाग्नेर्निष्पन्ना तस्यो
मात्स्यन्यो द्वितीयोऽग्नि संभवति। तस्माच्चर्षं व्यादोषधयश्च धिष्टा संभवत्योषधोऽन्यत्रुपा नौकता च्यः उपादान नृता च्यः पु
मानग्निरतः सिंयतियोषितायां योषितियोषाग्नौ स्त्रियामित्येवं क्रमेण बद्धी बद्धः प्रजा ब्राह्मणायाः पुरुषात्परस्मात्सं
प्रस्तताः समुत्पन्नाः। किं कर्म साधना निष्कानियतस्मादेवेत्याह। कथं तस्मात्पुरुषाहो नियताहरपादाः नियताहरपादाव
सैना गायत्र्यादि छंदो विशिष्टा मंत्राः साधनानि कृत्वा साधनं कृत्वा स्तोत्रादिगीति विशिष्टं। यजंषिन्न नियताहरपादा
वसानानि वाच्यरूपाणि। एवं त्रिविधममंत्रादीनामौज्यादिनक्षत्राणां कृत्वा नियमविशेषा यज्ञाश्च सर्वे निदोत्रादयः कृतवः स
युपाः दक्षिणश्च एकाद्या परिमित सर्वस्वांता संवसरः ब्राह्मणः कर्मगं यजमानश्च कर्त्ताः लोकाः तस्य फलवृत्ताः ते विशेष्येते सो
मो यत्र येषु लोकेषु पुनरुत्पन्ना तिलोका नृयत्र येषु स्वयं स्तपतिते यदक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगच्छा विद्वद्विद्वत्कृत्वा
फलवृत्ताः तस्माच्चर्षं पुरुषात्कर्मगं कृत्वा देवा बद्धावस्वादिगणने देन संप्रस्तताः सद्यः कृत्वा स्तताः साध्यादेव विशेषा मनुष्याः
कर्मगं कृत्वा पशवो यस्या रणाः वयांसि पक्षिणः जीवन्त्य मनुष्यादीनां प्राणापानौ द्वा द्वि यवौ द्वा विश्वौ तपश्च कर्मगं पुरुषसं
स्कारलक्षणं स्वतंत्रं वफलसाधनं। अथायत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनत्रययोगः यित्प्रसादजास्ति क्य बुधिस्तथा सत्यम
नृतवर्जिनं यथा कृतार्थवचनं या पीडा करं ब्रह्मवर्चं मैयुना समायारो विधिश्चेति कृत्वा कृत्वा। किं सप्तशिष्याः प्राणास्तस्मा
देव पुरुषात्प्रभवन्ति तेषां य सप्तविधो दीहायः स्वविषयावयो तानानि। तथा सप्तसमिधः सप्तविषयाः विषये

४

६९

क

त

ह

हिममिधंतेप्राणसमूहोमाःतद्विषयविज्ञानानि।यस्यविज्ञानंतजुहोतीतिश्रुत्यंतराकिंचसप्तद्वेमेनोद्गाइद्रियस्थायेषु
 यरंतिप्राणाःप्राणइतिविशेषणात्प्राणानांविशेषणमिदंप्राणपानादिनिवृत्त्यर्थगुहायांशरीरेइदयेवात्मानाजेशो
 रतइतिगुहाशयानिदिताःस्थापिताःधात्रासमूहसमूहप्रतिप्राणिरेदंयानिवात्मयाजिनांविष्णोर्ब्रह्मालिब्रह्मफलांनिवावि
 उषांयमालितसाधनानियमवंचैतत्संस्मादेवपुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतमितिप्रकरणार्थः।अतःपुरुषात्समुद्राःसर्वेक्षारा
 धागिरथश्चहिमवदादयोस्मादेवस्पंदंतेस्त्वन्तिगंगायाःसिंधवानयःसर्वक्षपाःखड्गरूपात्रस्मादेवचपुरुषात्स
 र्वक्षधयःब्रीहियवाद्याःरसश्चमधुरादिष्विधमेयेनरसेनचूतैःपंचजिःस्थूलैःपरिवेष्टितःतिष्ठतेतिष्ठतिह्यं
 तरात्मातिगंक्षुक्ष्मशरीरंतद्यांतरालेशरीरस्थात्मनश्चात्मवदत्तइत्यंतरात्माएवंपुरुषात्सर्वमिदंसंप्रसूतमतो
 वायारंजणंविष्णोरोनामधेयमनुतंपुरुषइत्येवसत्यं।अतःपुरुषएवेदंविश्वंसर्वतविश्वंनामपुरुषादन्यत्किंचिद
 स्तिअतोयउक्तंतदेतदस्तिदितंक्रस्मिन्नगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीत्येतस्मिन्निपरस्मिन्नात्मनिसर्व
 कारणेपुरुषेविज्ञातेपुरुषएवेदंविश्वंनान्यदस्तीतिविज्ञातंभवतीतिकिंचनरिदंविश्वमित्युच्यते।ब्रह्मग्निको
 नादिपक्ष्मणंतपोज्ञानंतत्कृतंफलमन्यदेतावद्धीदंसर्वतश्चेद्धूलणःकार्यतस्माद्धूलपरममुतं।सर्वमेवेतद्ध
 लपरामृतमहमेवेतियोवेदनिहितंस्थितंगुहायांरुदिसर्वप्राणिनामएवंविज्ञानादविद्याग्रंथिग्रंथिमिवरु
 धूतामविद्यावासनांविभिरतिविह्विपतिविनाशयतिइदृज्जीवन्नेवतमृतःसन्देसोभूप्रियहरनि।अक्षरसदृश
 रंनेनप्रकारेणविद्यमित्युच्यते।आविःप्रकारेणसन्निहितंवागाधुपाधिजिज्वलितिज्वाडतीतिश्रुत्यंतरात्

तृतीयः सर्गः

शि
य

च

राहोनुपलभमानवदवभासते दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सल्लक्ष्यं तेरुदिसर्वप्राणिनां य
 देतलविब्रलसन्निहितं मथ्यं कृतं रुदितं रुदायरेन्नाम गुहायायरेतीति दर्शनश्रवणदिप्रदारेणुदायरेमिति
 प्रख्यापितं मद्रुमर्वमन्त्रत्वात्पद्यते सर्वे एति सर्वपदार्थास्पदत्वात्कथं तन्मद्रुमद्रुमिति ते यतोऽन्नत्रास्मिन्
 द्वाप्येतत्सर्वमप्यितं संप्रवेतं स्थाना विवाराः एज्जलन्यद्व्यादिप्राणत्वाणि तीति प्राणपानादिमन्त्रनुषपञ्चा
 दिनिमिषश्चयनिमेषादिनिध्यावर्षे चानिमिषश्च श्वा समस्तमेतद्वै वब्रलुणि समर्पितं एतद्यदात्सर्वं
 जानथदेशिषाञ्चवगच्छतदात्मचतनवती सदसस्वरूपं सदसतोर्मुखा मुर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयो तद्व्यतिरेके
 एजावाहरेण वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्पार्थनीयं परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजाना मिति ब्रुवदितेन सब
 धोयस्यौ किं विज्ञाना गोवरमित्यर्थः यद्वरिष्ठं वरतमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्यो द्रव्यत्वातिशयेन वरं सर्वदोषरदि
 तत्वात्क्रिययदर्थि मदीप्ति मत्रदात्ता ह्यादित्यादि दीप्यत इति दीप्ति मद्रुमद्रुमि वरदण्डः श्यामादादि चोपणु
 यः सूक्ष्मं यशश्चात्सूक्ष्मे चोपति शयेन स्थूलं वृथि द्यादि चोयस्मिन्मोत्रात्तरादयो निदिताः स्थिता येन लो
 क्रिनो लोक्रनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतव्याश्चयो हि सर्वे प्रसिद्धाः तदेतत्सर्वश्रयमहरं ब्रह्म संप्राणः तदुवाक म
 नश्च सर्वाणि यद्रणानि अतश्चैतन्यो दिप्राणं द्वादिः संघातः प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यं तुरात् यत्प्राणादीनां प्र
 तश्चैतन्यमहरं तदेतत्सत्यमवितथमतोऽष्टमविनाशितकषयं मनसा ताऽयितव्यं तस्मिन्मनः समाधानं तत्रैव

नि । त्वथ यस्मादेव श्रो सो दे विधिः अहरे ये तः सभाधस्व द्रव्यं वेद्यमि त्पु यते । धनुरि ध्या सनं गृही त्वा द्वा हा य
 त्रौ पति षट् भुपति षट् भुजवं प्र सिद्धं मद्रा स्त्र मद्रा तदस्त्रं य धनुः स्त स्मिं छरं किं विशिष्ट मि त्याद् । उपा सा ति शि तं सं तना
 लि ध्या ने न त न कृतं सं स्क्रु त मि त्पु त सं धयी त सं धानं क र्या त् सं धाय वा या म्या नु ष्य सं धिय मं त कृ रणं स्व वि षया धि नि व त्प
 ल द्वा ए वा व जि तं इ त्वे त्प र्थः । न हि ह स्ते ने व धनु ष आ य म न मि द् सं ज व ति । त ज्ञा व ग ते न त स्मि न् ब्र ह्म ण्य ह रे ल ह्ये ना व
 ना ना व स्त इ ते न ये त सा ल ह्य त दे व य थो क्त ल ह्य ए म ह रे सो भ्य वि धि । य उ क्तं धनु रा दि त उ य ते । प्र ए व उं ब्रा ह्म धनु
 य धि ध्या स नं ल ह्ये श र स्य प्र वे श क्रा रणं त था त्म श र स्या ह्ये प्र वे श क्रा रण मो ब्रा ह्म प्र ए वे न ह्य च्य स्य मा ने न सं स्ति य म ।
 ए स्त दा ल न नो ऽ प्र ति बंधे ना क रे व ति ष्टे । य था धनु षा स्त इ ष्ट ल ह्ये तः प्र ए व धनुः । दि व धनु रा रो ह्या त्मो षा धि न
 ह्य एः पर ए व ड ल स्य वा दि वि दि द् प्र वि ष्टो दे दे सर्व बो ध प्र त्य य सा ह्नि त या स श र इ व स्वा त्म नो वा प्प ते । अ ह रे ब्र ह्म
 ए प तो ब्र ह्म त ह्य भु य ते ल ह्य इ व म नः स भा धि मु नि रा त्मा ना वे न ल ह्य मा ए त्वा त्र त्रै वं स त्प म ते न द्वा ह्य वि ष
 यो प ल ष्ठि त्प्रा प्र मा द व जि ते न सर्व तो वि र क्ते न जि ते दि ये लो का य सि त्ते न वे द्यं ब्र ह्म ल ह्यं त त स्त वे द ना ह्म श र
 व त्म न्म थो ज व त् । य था श र स्य ल ह्ये द्वा त्म त्वं पू र्णं ज व ति त था दे द्वा धा त्म प्र त्य य ति रं णे ना ह रे द्वा त्म त्वं पू र्णं मा
 मा द ये दि त्प र्थः । अ ह र स्ये व उ क्तं कृ त्वा त्म नः पु न र्वा य नं सु ल ह्य ए र्थं य स्मि न् ह रे षु रू पे षोः पु थि वा वा त
 रि क्त यो त स म पि तं म न शि स द् प्रा णेः कृ र णेः र न्यै च्च स वै स्त मे व सर्व श्र य मे ब्र म द्वि ती यं ज्ञा न थ ज्ञा ती त दे शि ष्य ।

रु

आत्मानं प्रत्यक्षस्वरूपं युष्माकं सर्वप्राणिनां यज्ञात्वाद्यावायोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चय विमुञ्चत परित्यज्य उत तत्र
 दाश्वं च सर्वकर्मससाधनं यतोऽत्र स्पैष सेतु एतदात्मज्ञानममृतस्याममृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्ते ये सेतुः संसारम
 होदधे रत्नरणादेतुत्वात्तथा यस्तु तत्तमेव विदित्वा तिमृत्तुमतिना न्यः पन्था विद्यते यनायेति क्रियन्त्राश्वय
 धारथना नो समर्पिता अत्रा एवं संदृताः संप्रविष्टाः यत्र यस्मिन् नृहृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो नाश्रुः तस्मिन् नृहृदये
 द्विप्रत्ययसाक्षिभूतः स एव प्रकृत आत्मा तर्पधरेति वक्षते पश्य नृहृदये न्मन्वानो विज्ञानन्वङ्गधमन्त्रने कथा नो
 धदृष्टिर्द्विप्रत्यये जयमान इवाजायमानो तच्छरणोपाध्वतु विधायित्वा धरंति दिव्योद्गाहो जातो मुग्धो जातः
 कुक्षोर्जित इति तमात्मानं मोमित्येव मोक्षारण्यं वनाः संतो यथोक्तं कल्पनया ध्यायययित यत उक्तं च वक्तव्यं शिष्ये
 नृणां आचार्येण ज्ञानतारिण्याश्च ब्रह्मविद्या विविदिष वो निबुद्धकर्मिणो मोक्षप्रथे प्रवृत्ता स्तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्म
 प्राप्तिमाराख्या वाच्यः स्वस्तिनिर्विघ्नं अस्तु वो युष्माकं पाराय परब्रह्मणाय ब्रह्मविद्या तमसः अविद्या रहितं ब्र
 ह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः यो सोमसः परस्तात् संसारमहोदधितीत्वर्गितयः परविद्याविषयः स ब्रह्मसिन्धुर्न
 तेत्यादयः सर्वैः सर्वविदिति दारव्यातं पुनर्विनष्टि यस्मै प्रसिद्धो मदिमा विवृतिः क्रोमो मदिमा यस्मै मेष्ट
 बाह्विष्यो शासने विधृते तिष्ठतः स्यात्तद्वदमसौ यस्य शासनेऽलातयन् ब्रह्मद्वज्जस्रं च भूतः यस्य शासने स
 रितः सागराश्च स्वगोचरं नातिक्लमंति तथास्था वरं उगमं च यस्य प्रशासने नियतं तथा त्रयो यने अष्टाश्च

स्तं मि

परस्तात्

वि

१०

छिद्यंते सर्वे हेयविषयाः संशया लोकि कानामा मरणं जगात्स्रोतो वत्स हृत्ता विच्छेदमायांति ॥ ११

शासनं नाति क्रमन्ति । तथा ब्रह्मरिः कूर्माणि फलं यच्छासनात्संस्त्रातं नाति वर्त्तते । स एव मदिमा सुवि । के लोय
स्य स ए । प स र्वं तु एवं मदिमा देवः दिद्यो यो त न व ति स र्वं बौद्ध प्रत्यु य द्रु ते यो त ति ब्रह्म पुरे ब्रह्मणे त्रयै त न्य स्वस्व
पे ए नि त्वा नि ब्रह्म क्त्वा ब्रह्मणः पुरं हृदयं पुं उरी र्द्रु त । स्मिन् यो म त स्मिन् यो म्भ्या ब्राह्मणं उरी र्द्रु म भ्य र्द्रु प्रतिष्ठित इवो पत
युते । न ह्या ब्राह्मण व स र्वं ग तं स्य ग ति रा ग तिः प्रतिष्ठेय न्यथा स र्वं ज व ति । स ह्या त्मा त त्र स्तो म नो वृत्ति नि रे वा वि ना च त र नि
भ नो म यो म न उ पा धि त्वा ब्राह्मण शरी र ने ता प्रा ण श्च शरी रं व प्रा ण शरी रं त स्या यं ने ता स्मृ ता छरी रं तं प्रतिष्ठितो व स्थितो
ने च ज्ञा मा ना न्न वि प रि ण मे प्रतिदिनं उप वी य मा नेऽप वी य मा ने व पि उ र्द्रु पे न्ने हृदयं बुद्धिं पुं उरी र्द्रु छिदे स नि धा य म भव
स्थाप्य हृदया व स्थान मे व ह्या त्म नः स्थिति र न्ने त दा त्म त त्वा वि द्या ने न वि शि ष्टे न शा स्त्रा बा यो पि दे श उ नि ते न ज्ञा ने न श
म द म ध्या न वै रा ग्यो धृ ते न परि प र्यं ति स र्व तः पूर्णं प र्यं ति उप लब्धं ते धी रा वि वे कि नः । ज्ञानं द र्श नं स र्व नि र्ध र्ऽ र वा या स र्व
दी ए न्द्र मृ तं य क्षि ण ति वि शे षे ण स्वा त्म न्ये व ज्ञा ति स र्व दा ॥ **अ**स्य परमात्मज्ञानस्य प्र मि द म नि धी य ते । नि य त्ते हृदय म
धिः **अ**विद्यावासना प्रवयो बुद्ध्याश्रयः ब्रामाये स्य हृदि स्थिता इति श्रुत्य त रा त् हृदया श्रयो सो ना त्मा श्रयः । नि य ते
जे दं वि ना श मा यो ति । अस्य वि छिन्न सं रा य स्य नि बृ ता वि द्य स्य या नि ह्म नो त्प े त्तेः प्रा कृ ता नि उ न्मा त रे वा प्र हृ त फ
लानि ज्ञा नो त्ति स द्भु ज्जी वि नि व ही यं ते क र्माणि । न त्वे त उ न्मा त रा र्ज न्द्रा णि प्र हृ त फ ल त्वा न्ना स्मि न् स र्व ज्ञेऽ सं सा रि णि
प रा व रेऽ प रं ब्र ह्म रा णा त्म नः । व रं ब्र ह्म रा य त्म ना । त स्मि न् प रा व रे सा ह्म द द म स्मी ति हृ ष्टे सं सा र ब्रा ह्म णो छे दा न्मु च्य त र ति

४ कामः

३५

र्थः। उक्तस्यैवार्थसंक्षेपाभिधायका उक्तेरेवमत्रात्मनोपि हि रणमये ज्योतिर्मये बुद्धि विज्ञानप्रकाशे। परे द्रोशे द्रोश इव
 सेरात्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात्परंतस्माच्च तस्मिन्निरुक्तमविवक्षादिदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्मसर्वम
 दत्त्वात्सर्वमित्वाच्च। निष्कलं निर्गुणं कलायस्मात्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः। यस्माद्विरजं निष्कलं चातस्तत्तु
 चं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामन्यादित्यानामपि तज्योतिश्च वजासक्रमन्यादपि ज्योतिष्टुमंतर्गतं तत्तु
 त्मवैतं च ज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः। तच्चिरं ज्योतिर्यद्व्यानवजास्यमात्मज्योतिस्तद्यदात्मविद्वद्भावात्तत्त्वं
 शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिण्ये विवेकिनो विदुर्विज्ञानं तिते आत्मविदस्तद्विरात्मप्रत्ययानुसारेण। य
 स्मात्परं ज्योतिस्तस्मात्त एव तद्विदुर्नेतरे च। अर्थप्रत्ययानुसारिणः। अथ तं ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते। न तत्र
 तास्मिन्वात्मच्युते ब्रह्मणि सर्वावजासकपिरुयोनिशतितद्वस्तुन प्रकाशयतीत्यर्थः। सद्वितस्यैव जासा सर्वमन्य
 दनात्मजातं प्रकाशयति न तु तस्य स्वतः प्रकाशनसामर्थ्यं तथा न यद्रतारं नेमाविद्युतो जाति कतो यमग्निरस्म
 जोवरः किं बहुना यदि दंज्जाति तत्र मेवरमेवरः स्वतो जा रूपत्वाद्वा तदीपमानमनुजात्यनुदीप्यते। यथा जल
 सुल्मुद्रादिवाग्नि संयोगे दग्निं दहंतमनु दहति न स्वतः तद्वत्तस्यैव जासा दीप्या सर्वमिदं सूर्यादिजगद्विजाति यत्
 एवं तदेव ब्रह्म जातिव विजातिव द्वायगतेन विविधेन जासा। अतस्तस्य ब्रह्मणो जा रूपत्वं स्वतो ब्रह्म गम्यते। न द्विस्व
 तो अविद्यमानं जासनमन्यस्य ब्रह्म जातिव द्वादिनामन्या वजासत्त्वाद्दर्शनाद्वा रूपणा यादित्यादिनां तद्दर्शना

लेवल ब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्यो गाद्यतयो यतनशीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धसत्त्वं येषां सन्यासयोगः

सोवाप्यविंगारदिता त्रयोत्रज्ञानं तिगं सन्यासः सन्यासरहिताज्ञानान्नलज्जइत्यर्थः एतेरुपायैर्बलाप्रभाह संन्यासज्ञानैर्यतते तत्परः सम्प्रयतते यस्तु विद्वान्विवेकी आत्मवित्तस्य विदुषः एष आत्मा विशते संप्रविशति ब्रह्मधाम। कथं ब्रह्म सविशत इत्युच्यते। संघाप्य समवगम्येन मात्मानं हृष्यो दर्शनं वंत स्ते नैव ज्ञानेन नृत्तान्वा। एतेन हृषिसाधनेन शरीरोपययकारणे न। ज्ञातात्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मानः संतो वीतरागादिदोषाः प्रशांताः उपरतेन्द्रियाः। त एव च तः सर्वगं सर्वदापि न भ्रांशो व सर्वगतः सर्वत्र प्रपन्नो पाधिपरिच्छिन्ने नैव देशेन किंतु हिंद्रे सौ वाद्य यमात्मत्वेन प्रतिपद्यधीरित्येत्येव किंनः युक्तात्मनः नित्य समाहित स्वभावाः सर्वमेव सस्तं शरीरपातकालेष्वा विशति निन्न हृताकाशवदविद्या ज्ञतो पाधिपरिच्छेदैर्जड इति एवं ब्रह्मविदो ब्रह्म धाम प्रविशति। किंवेदांतं जड नितं विदुर्न वेदांतं विज्ञानं तस्यार्थः पर आत्मा विदुयः सोयः सुनिश्चितो येषां ते वेदांतं विज्ञानं सुनिश्चितार्थाः॥ ते सन्यासयोगात् सर्वं कर्म परित्याग लक्षणयोगात् तेषु शुद्धसत्त्वाः स्ते ब्रह्मलोकेषु संसारिणां ये मरणवासा स्तेऽपरांता स्तान्पेक्ष्य शुमुद्गणां संसारवसानो देहपरित्यागवात् परांतका जः तस्मिन् गंतकात्ने साधकानां ब्रह्मत्वा ब्रह्मैव लोको ब्रह्म लोकोऽपि च ने ब्रह्मैव ते प्राप्य ते यातो व ऊवनं ब्रह्म लोकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः॥ पराहृताः परमं हृतं ममरणधर्मं ब्रह्मात्म च त येषां ते परा हृता जीवन्त एव ब्रह्म च तः परा हृताः संतः परिमुच्यं तिसमं तास्य दीपनिर्वाणव हृताकाशवच्च निर्वृत्तिमुपयांति परिमुच्यं तिसमं तास्तु च तं सर्वे न दशांतरं गंतं ह्यं मपेक्षंते। शत्रुनीनामिवा ब्राह्मणेनैव वारिवरस्यवा। पदं यथानदृश्ये त तथा ज्ञानविदां गतिः। अनधुना सुपारयिष्म वरनिष्ठं तिच्यः देशपरिच्छिन्नादिगतिः

वरि

ब्रह्म

श्रुतिः

तद्वाजाय प्रवृत्तनादय उपायार्थं कुत्सेन द्रव्या इति श्रुतिः ॥ २ ॥ यो यमात्मा वा स्वातः यस्य जातः ॥ २ ॥ न पुनः द्वा इति वृत्तं ॥ ३ ॥

तमपेवं विमात्रं पुरुषं ये ह्यद्रामा विस्तृतिरुक्तावर्जिताः सुखं हवः संत उपासते परमिदं देवं सुकृतं नृबीजं यदेतत्प्रसिद्धं शरी-
रोपादानं शरणं मतिवर्तंति तत्र तिष्ठति गच्छति धीरा बुद्धिमान् तो न पुनर्योनि प्रसप्यति तत्र तस्मै जयैरित्यभिप्रायः । सुखं ह्यद्रामत्वा-
गएव प्रधानं साधनमित्येतद्विशेष इति । द्रामा न्योऽष्टाष्टेषु विषयान् क्रामयते मन्यमानस्तु जगतां स्थितं यमानः प्रार्थयते स
तैर्द्रामभिः क्रामेद्दमार्धमप्रवृत्तिदेतुर्विषयेच्छास्त्रैः सह जायते तत्र तत्र यत्र विषये प्राप्तिरिति तत्र क्रामाः क्रमसु उरुष-
नियोजयंति । तत्र तत्र तेषु विषयेषु तैरेव क्रामैर्बुद्धिर्नो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानादप्यपि क्रामात्क्रामत्वेन परि-
समंतत आत्मा क्रामाय स्यत स्य पयसि क्रामस्य हतात्मनः । विद्या लक्षणं दपररूपं दपनीयस्त्वेन परेण रूपेण हत-
त्वा विद्यया वस्य हतात्मनस्त्विदं वतिष्ठत्येव शरीरे सर्वधर्माधर्मप्रवृत्तिदेतवः प्रतीयंति विलयं उपयांति न श्रमतीत्यर्थः
द्रामास्तज्जन्मदेतुर्विनाशान् जायं त इत्यभिप्रायः । यथैवं सर्वलानां त्वरम आत्मनाः परं पुरुषार्थोर्निसौ वेदशास्त्राध्ययन-
वाङ्मयेन प्रवचननवन्यस्तथानमेधया ग्रंथार्थधारणशक्त्या । न बहूनां श्रुतेन । नापि नृयसा श्रवणेनेत्यर्थः । द्वेन तद्विदितं इति
त्युच्यते । यने वपरमात्मानमेष विदितवृत्तुते प्राप्नुमिच्छति तेन वरणेनैष परमात्मा लभ्यः । नाद्येन साधनां तरेण नित्यं लभ्यस्व-
वैत्या त्रीदशोऽसौ विदुषः आत्मना न इत्युच्यते । तस्यैष आत्मा । विद्या सच्छन्दां स्वापरांतनुं स्वात्मतत्त्वं स्वरूपं विवृणुते प्रका-
शयति प्रकाश इव घटादिविद्यायां सत्यामा विर्जनीत्यर्थः । तस्मादध्ययनेनात्मना न प्रीथ्यते वात्मना न साधनमित्यर्थः । आत्म-
र्थनसहाय्यं च तान्येतानि साधनानि ब्रह्मा प्रमादतपांसि लिङ्गयुक्ता नि संन्याससहितानि । यस्मादयं मात्मा ब्रह्मदेनेन
ब्रह्मप्रदीनेनात्मनिष्ठा ऊनितवीर्यदीनेन नलभ्यो । नापि लौकिकपुत्रपत्यादिविषया संगनिमित्तप्रमादात्तथा । तप

धृत्रिर्ध्यातमक्रिः आत्मरतिश्च न वितुं शक्नुः कश्चिद्वा लक्रिया विनिवृत्तौ ध्यातमक्रिजे न वति । आधुनिक्यात्मक्रीडयो विरो
 धा । न्नद्वि तमः प्रकाशयोः युगपदेव त्रस्थितिः संभवति । तस्मादसत्प्रलपितमेव तदनेन नान्नमसिष्ठयप्रतिपादनं म
 द्यावायो विमुचयं सत्यासयोगादित्यादि श्रुतिश्च । तस्मादयमेव दक्रियावात्यो ज्ञानध्यानादि क्रियावानं स जीन्ताय
 मयादिः सत्यासी एव लक्षणो नैति वा ध्यातमक्रीड आत्मरतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठप्रधानः । अध
 नासत्यादीनि निद्रोः सम्यग्ज्ञानसद्गाराणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येन सुषावदनपरित्यो न्न
 न्यः प्राप्नुयः किंच तपसादि । इन्द्रियमन एकाग्रतया मनसश्चेन्द्रियाणां वैकल्याणं परमं तप इति स्मरणं । तद्यत्तु कृतमात्म
 दर्शनाभिमुखीनावात्परमं साधनं तपः । नेतरां श्रुत्यादि । एष आत्मा लब्ध इत्यनुषंगः सर्वत्र सम्यग्ज्ञानेन यथा नृत
 त्मदर्शनेन लब्धयर्थेण मेधुना समावारेण । नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यं श
 त्यदीपव्यायेनानुषक्तयो वक्ष्यति वनयेषु जिह्वामृतं नमायावेति । क्रोसावात्मा यतैः साधनैः लब्धत इत्युच्यते ।
 तः शरीरे तमध्वेशरीरस्पर्श उरीवावाशे चो निर्मथोदि । रुक्मवर्णः । शुचिशुद्धो यमात्मानं पर्यंत्युपलब्धं तैः य
 यतनशीलाः सत्यासिनः । क्षीणदोषाः क्षीणक्रोधादियित्तमलाः स आत्मनित्यं सत्यादिसाधनैः सत्यासिनिर्लभ्यत
 इत्यर्थो नर्द्धावित्तैः सत्यादिनिर्लभ्यते । सत्यसाधनस्तु त्वर्थो यमर्थवाहः । सत्यमेव सत्यवानेव जयति नावृत्तं न
 नृतवादीत्यर्थः । न हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोः संभवो जयः पराजयो वा संभवति प्रसिद्धं लोके स

जे

यो

१३॥

स्येव वा द्योतिरस्या विना शिक्त्ररिं सर्वस्य जगत इशं पुरुषं ब्रह्म योनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्म योनिस्तं ब्रह्म योनिं ब्रह्म
 लोवापरस्य योनिः सदा चैवं पश्यति तदा स विद्वान्पश्यः सुखपापे बन्धनं च ते कर्मणी सप्त ले विधुय निरस्य दग्धानि रंजनो नि
 ह्नो विगतक्लेशः परमं प्रहृष्टं निरतिशयं साम्यं समताम ह्वय लहणा वै त विद्याणि साम्यानि यतो वां द्यो वा तोऽद्य लक
 ए मे तत्परमं साध्यं मुपैति प्रतिपद्यते किं यो यं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्वं चैतैः सर्वं चैतैः ब्रह्मा रिस्तं व
 पयंति रिचुं च तत्तत्तत्तृतीयाः सर्वं चैतैः सर्वं चैतैः सर्वं चैतैः विनाति विविधं दीप्यते। एवं सर्वं चैतैः साक्षादा
 त्मना वेनाथ मद्मस्मीति विज्ञानं विद्वान्ब्रह्मार्थज्ञानमात्रेण च न च वतीत्येतत्किमिति वादी चैतीत्यसर्वान्वया न्वदि
 तुं शीलमस्येत्यतिवादी यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानतिवादी स न च वतीत्यर्थः सर्वं यदा तमेव नान्यद
 स्तीति शृणुं तदा किं ह्यसावतीत्यवदेयस्य त्वं परमं न्यदृष्टमस्ति स तदतीत्यवदत्यं यं तु विद्वानात्मनो न्यं न पश्यति ना
 न्यदृष्टोति नाच विज्ञानात्मतो नाति न विदति। किं च आत्मन्नीऽः आत्मन्येव न्नीऽः किं न यस्य नान्यदृष्टं न ह्यदारा
 दिषु स आत्मन्नीऽः स्तथात्मरतिः आत्मन्येव चरती रमणं ग्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः। न्नीऽः बाह्य साधन सापेक्षार
 तिस्तु साधन निरपेक्ष बाह्य विषय ग्रीति मात्रमिति शेषः। तथा क्रिया वा न्ज्ञान वा न्दे राग्यादि क्रिया यस्य सो यं कि
 या केन स मा स पाठे आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य वियत इति बुद्ध्यादि मनुवर्धयोरन्यतरोति रिच्यते। केचित्त्वग्निदोत्रा
 दि कर्म ब्रह्म विद्ययोः समुच्चयार्थमिच्छन्ति तत्रैव ब्रह्म विदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते। न हि बा

पञ्चके विवेकतः अनन्ततन्वत्तर्ह्यग्रे नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सर्वत्र सत्त्वोपाधिरीत्यरोनाश्चातिप्रेरयिताद्य
 सावुज्यो नो ज्यो नो ज्यो नित्यसाहित्यसत्त्वामात्रेण सत्त्वनिवाङ्गशीतिपश्यत्येव वेत्तुं दर्शनमात्रं हितस्य प्रेरयितृत्वं राजव
 त्। तत्रैवं सति समाने बुद्धे यथोक्तेशरीरेषु रूपो नोक्ता जीवः अविद्याकामममपन्नरागादिगुरुभारात्तातोऽनाबुद्धेव सा
 द्दे जले निमग्नो निश्चयेन देहात्मजावमापन्नोऽयमेवादममुष्णपुत्रोऽत्यन्तद्वारुहः स्फूर्तो गुणवान्निर्गुणः सुखी दुःखीत्येव प्रतीयते
 नास्त्यन्यो स्मादिति जायते म्रियते संयुज्यते विद्युज्यते च संबन्धि बन्धवैरतोऽनीनायानवस्य विद्यमथोद्विष्टो मम
 विनष्टो मृता मे जायामि मे जीवितेनेत्येव दीनान्त्रवाऽनीनातया शोचति सतपते मुह्यमानोऽनेनैरनर्थप्रकारैरविवेकितया
 चिन्तामापद्यमानः स एव प्रेततिर्यक् मनुष्यादियो निष्ठा जव उवीयन्तावमापन्नः ब्रह्मविदने कृजन्म शुद्धचित्तधर्मसंवि
 तनिमित्तेन नरेन वितरमकारुणिकेन देहिति योगमार्गीऽक्षिमा सत्यब्रह्मवर्चसर्वत्यागशमदमादिसंपन्नः सभादितात्मा स
 नृजसुं सेवितमनेनैवैर्योगमार्गीऽक्षिन्निश्चयदायस्मिन्ब्रह्मे पर्यति ध्यायमानो न्य बुद्धोपाधिलक्षणादिलक्षणेमीशम
 संसारिणमशनायापि पासाशोक्रमोदकराष्टुधमतितीतमीशं सर्वस्य जगतोऽमदमस्यात्मा सर्वस्य समः सर्वत्र तस्ते
 नेतरोऽविद्या उ नितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मैति विवृतिं मदिमानं बज्रगङ्गापमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदेवं दृष्टं
 तदा वीतशोको नवति सर्वमाछेद सागराद्विप्रमुच्यते ततस्तत्त्वो नवतीत्यर्थः अन्योपि मंत्रश्च ममेवार्थमादसविस्त
 रायदायस्मिन्ब्रह्मे पर्यः पश्यतीति विद्वान्साधक इत्यर्थः पश्यते पश्यति सर्ववदुक्मवर्णस्वयं ज्योतिः स्वभावं रुक्म

त

य

१२१

३

तु यं ज्योतिषां ज्योतिर्वस्तु तदेव सत्यं सर्वतश्चिद्गारं वा यारं नृणं विकारो नामधेयमात्रमनृतमितरदित्येत मर्थं विस्तरेण हेतुतः
प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन मंत्रेण न रूपं संहरति ब्रह्मैवोक्तं ब्रह्मणमिदं यत्पुरस्तादग्रे ब्रह्मैवाविद्याष्टानां प्रत्यक्षा
समानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा दक्षिणतश्चतुर्थोत्तरेण तथैवाधस्ताद्ब्रह्मैव सर्वतोऽप्यदिवन्नायीका रणप्रसूतं प्रगतं नाम रूपं वेदना
समानं किं बहुना ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तं मिदं जगद्वरिष्ठं वरतमं ब्रह्म ब्रह्म प्रत्ययः सर्वो विद्यामात्रो रज्ज्वा मि व स पत्रं प्रत्य
यो ब्रह्मैवैदं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनं ॥ इति द्वितीयं मुण्डकं ॥ परा विद्योक्ता यया तदहं हं रं दुरुषारव्यं सत्यमधिगम्य
ते यदधिगमे ह्ययथा दिससारं द्वारं स्यात्पुंति विनाशः स्यात्तदहं नो पापश्च यो धनु राद्युपादानं तत्पुनर्योक्तः अथेदं न
तस्मिन् द्वाराणि सत्या दिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थं मुत्तरञ्चारेनः प्राधान्येन तत्तन्निर्धारणं यत्र द्वारांतरेण क्रियते त्वं
तदुत्तरं गायत्वा त्वत्तमपि तत्र सत्रं श्रुतो मंत्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थं सुपन्यस्यते द्वादौ सुपणसिपणौ शो ननपतनै सु
पणौ पक्षिसामान्या द्वादौ सुपणसि युजा सयुजो सदैव सर्वदा युक्तौ सखा यौ समान रखातौ समानानि ब्रह्म द्वारणा वेद
श्रुतौ समानमविशेषं सुपणसि युजा नतं ब्रह्म हं ब्रह्म मि वो हं दसामान्या छरीं ब्रह्मं परिष्वजाते परिष्वक्तवंतौ सु
पणा विवै ब्रह्म नोप नो गार्थं मयं दि ब्रह्म ऊर्ध्वं सलो क्रूरा रवोऽथ शो ब्रह्म सुपणसि नवः द्वे त्रै ह्यः सर्वप्राणि कर्मणि नव
यस्तं परिष्वक्तौ सुपणा विवा विद्या क्राम क्रम वासनाश्चय लिंगोपाध्यात्मे शरो तयोपरिष्वक्त यो रन्य एव द्वे त्रै ह्यो लिंगोपा
धिर्ब्रह्म माश्रितः पिप्पलं कर्म निष्पन्नं सुखं दुःखं लक्षणं फलं स्वादु नेत्रं विनित्र वेदना स्वादु रूपं स्वादु चित्तं न ह्ययत्तु

य

संतो
वो

ब्रह्म

यै

खायास

सं

शास्त्रद्वारे विप्रकृतं तद्वेशे ७

त्यवादिना नृत्तवाद्यलिप्यतेन विपर्ययोऽतः सिद्धो द्वे सत्यस्य बलवसाधनत्वं। किंवा शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशय
वत्त्वं। वृथसत्येन यथा नृत्तवाद्यवस्थायापथादेव यानाख्यो वित्तनविस्तीर्णः सासत्येन प्रवृत्तो येन पथासत्यप्रवृत्तिनेन नृत्त
मंतिन्नाक्रमेणैरुपयोदेन निवन्तः कुद्वक्त्रमायाशाब्दादंशारदंशानृत्तवर्जिता। द्वापुत्रकामा विगतवृक्षाः सर्वतोयत्रयस्मित
तरमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबन्धिसाधनपरमप्रकृतं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयते वर्तते तत्र येन पथा
मंतिसमत्येन वित्ततइति पूर्वोक्तसंबन्धः। किंवा किं धर्मवत्तदित्युच्यते। वृद्धनमदश्च तत्प्रकृतं ब्रह्मसत्यादि साधनसर्वतो
द्याप्तत्वात् दिष्टास्वयंप्रभुमनिंदियगोवरमत्तएव न वित्तयितुं शक्यते। स्य रूपमिति च विंत्वरूपे सुदमादकाशादेरपि
स्वद्वमतरं निरतिशयं हि सोऽस्ममस्य सर्वकारणत्वादिनातिविविधमदित्यवद्राघाकारेण जातिदीप्यते। किंयुद्धराक्षिप्रकृतं दे
ववर्तते। विदुषामत्यंतागम्यत्वात् कुलइददेदे चर्तरे समीपेव विदुषाभातत्वात्सर्वतरत्वाच्च। आकाशोप्यांतराश्रुतेः।
इदपश्य सुवेतनावत्स्येते तन्निद्रितं स्थितं दर्शनादि क्रियावत्त्वेन योगिनिर्लक्ष्यमाणं। कुंयुद्धाया बुद्धिस
रुणायां। तत्र दिनिगुल्लक्ष्यते विद्वद्भिस्तथाप्य विद्यया संवृतं संनलक्ष्यते तत्र स्थ मेवाविद्वद्भिः पुनरप्यसाधारणतत्त्वं लक्षि
साधनमुच्यते यस्मान्न बहुषाद्युच्यते केन यिदप्यरुत्वात्। नापि यद्युच्यते वायाऽनलिधेयत्वात् नवान्यैर्देवैरितरेन्द्रियैः। स्त
पसा सर्वपाक्षिसाधनत्वेपिन तपसा यद्युच्यते तथा वैदिकेनाग्निदोत्रादि कर्मणा प्रसिद्धमदत्वेपिन यद्युच्यते। किंपुनस्तस्य
ग्रहणसाधनमित्याहुः। ज्ञानप्रसादेन आत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन स्वर्ब्राह्मिना ज्ञानं वाच्यविषयरागादिदो
षकलुषीतमप्रसन्नमशुद्धं सन्नबोधयति नित्यसन्निद्रितमप्यात्मतत्त्वं। मजावनचमिवाहं विदुलितमिव

५७
११७

वि०

सहितं तद्यदेतद्विषयसंसर्गजिनिरागादिमलकालुष्यापनयनादादर्शसितिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शांतमवतिष्ठते तदा
ज्ञानस्य प्रसादः स्यात्तेन विशुद्धसत्त्वं विशुद्धांतःकरणं योग्यो ब्रह्मद्रष्टुं यस्मात्तत्तत्तस्मात्तु तमात्मानं पश्यते पश्यति उपल
भतेति श्रुत्वा तं सर्ववयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनवानुपसंहृतकरण एकाग्रमनसा ध्यायमानश्चित्तयनः य
मात्मानं मेव पश्यत्येवमुक्तं स्मरन् येन सा विशुद्धज्ञानेन वेवलेन विहितं यः क्वा सोऽयस्मिन् शरीरे प्राणो वायुः पयधा प्रा
णो पा नादिभेदेन संविज्ञा सम्यक्प्रविष्टः तस्मिन्नेव शरीरे हृदये वेतसा ह्ये इत्यर्थः ब्रह्म शेत वेतसा वेदित इत्यादि प्राण
संदेहियैश्चित्तं सर्वभूतः करणं प्रज्ञाना मोतं द्वाष्टं येन हीरमिव स्नेहेन ब्राह्मणमिव वाग्निना सर्वदिप्रज्ञाना मतं करणं वेत
ना वत्प्रसिद्धं लोके स्मिंश्च चित्ते चैरादिमलं युक्तेषु भेदविशेषव्यवच्छेदात्मा विशेषेण स्वेनात्मना एव त्यात्मानं प्रका
शयतीत्यर्थः य एवमुक्तं तद्व्याप्तं सर्वमात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिरुक्तं पूजमादु यं यं लो
कं पित्रादि लक्षणं मनसा संविज्ञाति संकल्पयति मह्यमन्यस्मौ च भवेदिति विशुद्धसत्त्वं हीणं चैरात्मा विनि
र्भलांतकरणः कामयते। यांश्च कामान्प्रार्थयते नो गांस्तंतं लोकां जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्सं ब्रह्मि तानू नो गांस्तस्मादिदं
सत्या संकल्पत्वादात्मज्ञानात्मानेन विशुद्धांतःकरणं ह्यर्ह्येत्सु जयेत्यादप्रहातनशुश्रुषणमस्मारादिभिर्नृतिर्कामो
विच्यति मिच्छन्ततः पूजादे एवा सोऽयं यस्मात्सर्वेदज्ञानाति एतथोक्तं लक्षणं ब्रह्म परमं प्रकृतं ध्याम सर्वब्रह्म नामा
मयं ब्राह्मणं यत्र यस्मिन् ब्रह्मणि ध्यामि विश्वं समस्तं जगन्निहितं मर्पितं यच्च स्वेन ज्योतिषा ज्ञाति। शुद्धं शुचं।

वैकमं सुन्दरं

छ०

१४॥

स्वा

संसारविपरिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वाद्ब्रह्मनुसमस्तत्त्वान्देशपरिच्छेदेन गंतव्यं। यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यात्तर्हि ब्रह्मवराद्यं
 तदहंन्यासीति सावयवमनित्यं कृतं स्यान्न त्वेव विधं ब्रह्म न वितुमर्हत्यतस्तस्यापि नैव देशपरिच्छिन्ना न वितुं युक्ता
 न्नपियाविद्यादिसंसारबन्धापनयनमेव भौतमिच्छति ब्रह्मविदो। ननु कार्यकृतं क्रियमोहकं यादृशं च कृतं ब्रह्मः प्र
 णादिगताः स्वाप्रतिष्ठागताः स्वस्वकारणगता न्वन्तीत्यर्थः प्रतिष्ठा इति द्वितीया ब्रह्मवर्तते। पंचदशपंचदशरात्रायां
 त्वप्रमपरिपठिताः प्रसिद्धाः देवाश्च देहाश्च याश्च कुरादि कुराणां भवेत्प्रतिदेवता स्वादित्यादिषु गतान्वन्तीत्यर्थः
 यानि यमुमुहूणा कृतानि क्रमणिप्रवृत्तफलानि। प्रवृत्तफलानामुपभोगे नैव ह्येतादृशान् विज्ञानमयस्यात्मा विद्य
 द्याधुपाधिमात्मत्वेन गत्वा ऊनादिषु स्वरूपिणि विविदिदप्रविष्टो देहजे देषु कर्मणि तत्फलार्थत्वात् तत्र तो
 यो विज्ञानप्रायस्त एते कर्मणि विज्ञानमयस्यात्मोपाधपनये सति परे च दृश्येन तेऽहं यद्ब्रह्म एषा ब्रह्म
 रेऽमरेऽहतेऽनयेऽधुवेऽनपरेऽनंतरेऽब्रह्मेऽह्येशिवेशां ते सर्व एकी न्वन्त्यविशेषतां गच्छन्त्येव भाष्यं तेऽहं
 द्याधारापनयश्च सूर्यादिप्रतिबिंबाः सूर्येऽथ तापपनयश्च वाक्काशेऽथ द्याकाशाः। क्रिययथानयोगं गाथाः स्मरमाना ग
 त्यः समुद्रेऽसमुद्रं प्राप्तास्तमदर्शितमविशेषात्मजा वंगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति। नामवस्त्वं यनामरूपे विहाय हित्वा। तथा च
 विद्या कृतनामरूपा विमुक्तः सन्निधानरादहंरात्सर्वोक्त्यादि ब्रह्मसंयथोक्तं कृतं सुपैत्युपगच्छति। ननु ये
 स्यनेवे विद्याः प्रसिद्धाः त्रतः केशानामन्यतमेनाद्येन वारे चारिना वविधि तो ब्रह्म विदमन्यां गतिं सुतो गच्छति

न्यः पाठं धर्ममेण संप्राप्ता ते न्ये नैव परं कृपि च परं यत्नं सा साहचर्यं तोयं ब्रह्मादि योऽ १२

126(a)

५
१२६
१(५)

न ब्रह्मेवा न विद्यये वसवप्रतिबंधस्यापनीतं यो देविद्याप्रतिबंधमात्रे दिभो हो नाद्यप्रतिबंधो नित्यत्वादात्मज्ञतत्वाद्
तस्मात्सय नृशिवै लोके तत्परमं ब्रह्म वेद साक्षाददमेवास्मीति स नान्यांगतिं गच्छति देवैरपि तस्य ब्रह्म प्राप्तिं प्रति जिज्ञोत
शक्तते कर्तुमात्मा ह्येषां जवति तस्माद्ब्रह्म विद्या नृशिवै वरवति किं नास्य विष्णोऽ ब्रह्म वित्कृते रवति किं तरति सा
कृपनेकेषु वै ब्रह्म निमित्तं भान संसृता पंजीवन्ते वाति कांतो रवति तरति पाप्मानं धर्मा धर्मीत्वं शुद्धा यं चोक्तं यद्वि
द्या यं यं चि चो लि मुक्त स्मन् नृतो रवती त्युक्त मे वं विद्यते हृदयं यं चि रित्यादि अथेदानीं ब्रह्म विद्या यं प्ररु न दि
धूप प्रहरने नोपसं हारं क्रियते तदेत द्विधा संप्रदान विधानं च वामं चैव न्युक्त मस्मि प्रकाशितं क्रियावतो यथोक्तं
तुष्टानं युक्ताः श्रोत्रिया ब्रह्म निष्ठाः अपरस्मिन् ब्रह्मण्य लि युक्ताः पाद ब्रह्म वृत्तं सवः स्वयमेव कुरुष्वि एव कुरुष्विनाम्
कृते जडकृति श्रंयां तः श्रद्धा नाः संतो ये ते धामे व संसृतात्मनां पात्रं चतानां मेतां ब्रह्म विद्यां वदेत वृथा क्रि रोच
ग्निधारणं नृणां यथा यं वृणां वेद व्रतं प्रसिद्धं यत्तु ये श्रुता ए विधि वद्याथा विधमन्तेषां मेव यो तदेतद्वत्
सात्य हिरं गिरा नाम पुरा ह्वं रौ न द्राय विधि वऽप सन्ना यष्टु व ते उवा वै तद न्यो पितथै व श्रेयो धि न तुष्टु व मे मो क
थं विधि वऽप सन्नाय वृथा हित्यर्थः नैतद्रूपं मयी ए व्रतो वरित व्रतः नाद्याप्यधीतेन पति यी ए व्रत स्याद्वि विद्य
प्रताय संसृता नवतीति समाप्ता ब्रह्म विद्या यं ब्रह्मादि वगत वंत श्रुते परमर्षयस्ते न्योक्त योपिनमः दिव्यं नृत्वा
दरायं मुंडक सभाष्यं इति श्री गोविंद उपाध्याय उपाद रिष्य स्य परमं हंस परित्रा उवाच यं स्य श्री मुंडक सभाष्यं वतः नृत्वा
यवणं मुंडकोपनिषद्वि वरणं समाप्तं ॥ श्रीरक्तं सवत १३३३ वर्षे मादा वदि रदिने ॥ दक्षिणं श्रीः ॥ कृष्णो जयति ॥

संतेभ्यो